

**Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України:
здобутки та перспективи дослідження**

Шановні Колеги! Ми живемо в час, коли процеси глобалізації, гібридних інтервенцій розмивають духовність, етнічну ідентичність, плюндрують історичну пам'ять народів. У зв'язку з цим велика відповідальність покладається на вчених-гуманітаріїв, які творять в суспільстві етноконфесійну толерантність, зміцнюють духовність, формують політичну культуру, дають життєвий оптимізм.

Власне цю місію виконує Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України – чи не єдиний в системі НАН України колектив, який перейняв матеріальну базу та людський потенціал довоєнного НТШ; об'єднавши археологів, істориків, філософів, мовознавців і літературознавців, досліджує історію та культуру західного регіону України, етнічного пограниччя у загальноукраїнському та світовому контекстах. За роки незалежності колектив Інституту зменшився на третину і нині має 92 штатні посади. В Інституті працює 66 науковців, серед них 11 докторів наук (середній вік 57 років) і 44 кандидати наук (середній вік 44 роки). Половину колективу становлять жінки. Інститут у 2018 р. отримав 6,3 млн грн. бюджетного фінансування, якого вистачає на п'ятдесятивідсоткове фінансування зарплат і частково комунальних витрат. Нині в Інституті працюють відділи: археології, історії середніх віків, нової історії України, новітньої історії, української мови, української літератури, Центр дослідження українсько-польських відносин, а також позаструктурна Шашкевичівська комісія. Коротко охарактеризую їхню діяльність.

Отже, археологи досліджують матеріальну та духовну культуру давнього населення Прикарпаття та Волині, загалом культурно-цивілізаційні процеси у Центральній-Східній Європі від палеоліту до середньовіччя.

Щоправда, в останні роки різко зменшилася кількість археологічних експедицій – з одного боку катастрофічно не вистачає бюджетних коштів, з іншого – ми не навчилися рівноправно говорити під час тендерів із владою, яка нерідко порушує пам'ятко-охоронне законодавство, ігноруючи археологічні розвідки. Тому може так статися, що всупереч нашим застереженням, будуть втрачені фундаменти середньовічної забудови Львова під етнографічним базаром, де міська влада планує збудувати підземний паркінг. Сподіваємося цьогоріч також втрутитися у тендерний конкурс щодо реконструкції Святоюрських садів.

Відзначимо і певні позитиви зрушення у таборі археологів. Спільно з іноземними, насамперед польськими партнерами з Академії освіти і культури, випущено декілька книг англійською, польською і українською мовами; разом із Інститутом археології ПАН, архітекторами Львівської політехніки тривають археологічно-архітектурні дослідження княжого Холма – столиці Галицько-Волинської держави, батьківщини Михайла Грушевського. За їхніми результатами випущено польськомовний і готується україномовний збірник праць.

Особливо ж приємно відзначити щорічні міжнародні наукові конференції “Археологія заходу України”, які стали, мабуть, найбільшими археологічними форумами на пострадянському просторі. Вони збирають понад 100–150 фахівців з України, Польщі, Росії, Білорусі, Словаччини та інших країн (лише польська делегація може становити 50–60 осіб). Відрадно, що минулоріч цю конференцію (приурочену Я.Пастернаку) підтримала Львівська міська рада і представництво ПАН у Києві. Відділ став також ініціатором проведення всеукраїнських конференцій з історії археології України.

Сталися якісні зміни і в кадровому забезпеченні відділу археології. Не секрет, що дирекції Інституту за сприяння ЗНЦ таки вдалося подолати спротив окремих членів Президії НАН України, насамперед монополію академіка Петра Толочка, і відкрити спеціальність “археологія” у нашій

спеціалізованій вченій раді, за три роки захистити п'ятьох членів відділу – 3 докторські і 2 кандидатські дисертації. На жаль, наш археологічний цех за останній рік знову зазнав втрат: померли члени спецради, доктори наук Лариса Крушельницька і Віктор Войнаровський; хворим є багаторічний завідувач відділу Олександр Ситник, який активно співпрацював не лише з іншими археологами, але й геологами, географами-геоморфологами, хіміками України та інших країн.

У невеликому відділі історії середніх віків, де працюють два доктори наук, лауреати Державної премії в галузі науки і техніки 2015 року Володимир Александрович і Леонтій Войтович, фахово досліджується історія та культура Галицько-Волинської держави, її зовнішня політика, воєнне мистецтво. При цьому до наукового аналізу залучаються унікальні джерела – скандинавські, німецькі, моравські, грецькі та ін. Цьогоріч медієвісти опублікують монографії про ікону Холмської богоматері, дипломатію Галицької Русі, мистецтво середньовіччя. Оригінальними є тематичні збірники відділу “Княжа доба”.

Співробітники відділів нової та новітньої історії досліджували досвід парламентсько-конституційних практик західних українців у XIX– першій половині XX ст., формування інституцій громадянського суспільства у регіоні. У зв'язку з цим підготовлено низку монографій, збірників документів, зокрема про Греко-католицьку церкву, окремі партії, ОУН і УПА. Тобто, у цих студіях ми є і об'єктами, і суб'єктами політики історичної пам'яті. Свої наукові збірники у цій тематиці апробовували і пропагували на міжнародних наукових конференціях про Український визвольний рух першої половини XX ст., які традиційно проводили у Львові за участю обласної ради, вишів України, Українського Інституту національної пам'яті, а рік назад – у Житомирі.

Українсько-польські відносини нині переживають, мабуть, найважчий період часів своєї взаємодії у форматі незалежних держав. І великий вплив на них має політизація історії та історизація державно-політичних відносин,

особливо з боку Бельведеру. Чи не тому історія знову починає відігравати непропорційно визначальну роль у міждержавних і міжнаціональних відносинах. Очевидним є і те, що різнорівневі суперечності мають об'єктивний характер і не можуть бути вичерпані швидко, навіть за наявності політичної волі на рівні лідерів обох держав, бо торкаються глибинних процесів еволюції національних ідентичностей, актуалізації нових “мобілізаційних” маркерів історії.

У зв'язку з цим політичні експерти та історіографи слушно вважають, що в останні роки сформувалися дві симетричні тенденції, які позначають відмінність нинішнього моменту від попереднього “золотого віку” українсько-польських відносин, що тривав чверть століття і був позитивним для діалогу науковців, зокрема у форматі Польсько-української історичної комісії НАН України і ПАН, спільної підручкової комісії, регулярних семінарів “Україна – Польща: важкі питання”. Власне з боку Польщі бачимо витіснення правлячими політиками та підручними істориками “тедรอยцевого” розуміння взаємин із східним сусідом-українцем та фаворизацію “кресового” прочитання східної політики Польщі. На жаль, офіційна Варшава, донедавна як рівний партнер, знову стає в позу ментора-“цивілізатора”, а наш адвокат на шляху до євроінтеграції перевтілюється в прокурора.

Відзначимо і те, що в публікаціях науковців Інституту реконструюється польський чинник Української революції 1917–1921 рр., українсько-польська війна 1918–1919 рр., українсько-польсько-більшовицька війна 1920 р., діяльність наддніпрянської військово-політичної еміграції в Польщі; реконструйовано радянські репресії проти польського населення УСРР, показано особливості національно-культурного життя українців у міжвоєнній Польщі. Натомість більшої уваги дослідників потребує розгляд ментально-побутового рівня співжиття українців, поляків, євреїв у містах і селах України по обидва боки Збруча, аналіз еволюції їх ідентичностей в умовах тоталітарного та авторитарного режимів.

Шановні Колеги! Особливо гостро в останні роки обговорюються передумови, перебіг та наслідки українсько-польського військово-політичного протистояння в роки Другої світової війни. Як стверджує мій колега Андрій Боляновський, який ретельно опрацьовує архівні документи України, Польщі, Німеччини, США, головною причиною протистояння була боротьба в Галичині, на Волині та Холмщині, які українці вважали споконвічно й автохтонно українськими етнічними землями, а поляки трактували їх як південно-східні креси Речі Посполитої. Головними рушіями конфронтації, на його думку, були праворадикальні взаємозаперечуючі політичні сили обох народів, які переслідували діаметрально протилежні цілі й не зуміли знайти порозуміння у боротьбі проти спільних ворогів й компромісного вирішення територіальних проблем. Цивільні поляки фактично стали заручниками політики підпілля еміграційного уряду Польщі у Лондоні, який замість організації евакуації власного населення закликав поляків не залишати Волинь. Це мотивувалося тим, що у разі проведення плебісциту у цьому регіоні щодо його територіальної приналежності відсутність невеликої кількості польського населення позбавить еміграційний уряд аргументів на користь повторного приєднання Волині до Польщі.

Як доводять мої колеги, польські автори штучно звужують українсько-польське протистояння виключно на фактах смерті цивільного населення й злочинах УПА. При цьому не згадують факти вбивств поляків нацистами, шуцманами на службі у німецькій поліції за наказами керівництва СС і поліції, а також смерть поляків у результаті дій криміналітету. Замовчуються й факти масштабних військових приготувань польського підпілля (Делегатури уряду у Лондоні, АК) на Волині з метою мобілізації чоловіків до збройних формувань (загалом 12–15 тис. озброєних осіб), які під час відступу Вермахту мали займати великі населені пункти на Волині з метою довести перед усім світом факт їх приналежності до Польщі (у рамках реалізації плану "Буря"). Цифри польських авторів (60–100 тис.) польських жертв

конфлікту – ніколи не були ніким доведені або верифіковані на підставі різних джерел чи шляхом проведення археологічних розкопок та ексгумацій.

Нині в документах сейму Польщі, заявах політиків цієї країни, медійному просторі й наукових публікаціях постійно вживається термін “геноцид” (ludobójstwo) щодо антипольських дій відділів УПА, що має не тільки політичне, а й юридичне наповнення звинувачувального характеру. Ми ж вважаємо, що термін “геноцид” виправдано вживати лише щодо цілеспрямованих вбивств беззбройних людей, тоді як головною метою УПА було: знищити польські озброєні бази на Волині й позбавити соціальної бази мілітарні та парамілітрні формування польського підпілля.

Ці та інші дискусійні проблеми нашої спільної історії будуть викладені у колективній праці “Українсько-польські відносини. Новітня доба” та фундаментальні монографії Андрія Боляновського про Романа Шухевича, які побачить світ за декілька місяців.

Шановні Колеги! Услід за полоністикою, в останні роки мої колеги з відділів нової та новітньої історії почали досліджувати українсько-литовські міждержавні та міжетнічні зв’язки. 2013 р. спільно з Інститутом історії Литви у Львові проведено наукову конференцію, присвячену участі українців, литовців, поляків в антиросійських повстаннях ХІХ ст. Аналізуються також взаємини в етноконфесійній сфері, зокрема крізь призму діяльності Василянського чину ГКЦ у Литві. Цій проблемі присвячено колективну двомовну працю “Чин Святого Василя Великого: із народу – народові”, яку підготовлено 2017 р. спільно з Шауляйським та Львівським університетами. Сподіваємося, що цьогоріч побачить світ монографія Олени Лукачук про сучасні українсько-литовські відносини, зокрема взаємостереотипи. За посередництвом дипломатів проведено також переговори з Далею Грібаускайте, яка не проти створити у Львові, зокрема у нашому Інституті Центр литуаніки. Його діяльність може фінансово підтримати Почесний консул Литовської Республіки у Львові, відомий бізнесмен Віталій Антонов.

Шановні Колеги! Ми не проти освоїти й історичну білорусистику. На нашій спецраді захищено кандидатські дисертації про українців Берестейщини міжвоєнної доби, сучасні польсько-білоруські відносини, готується захист і про сучасні українсько-білоруські зв'язки. Започатковано діалог з Інститутом історії АН Білорусі щодо дослідження давньої та нової історії, щоправда, від сучасної проблематики (тобто XX–XXI ст.) вони категорично відмовляються. Як я вже зазначив, білоруські вчені завжди радо приїжджають на наші щорічні археологічні конференції, які проходять у рамках Днів науки під патронатом ЗНЦ.

Доцільно також продовжити студії з українсько-угорської історії, які започаткував професор Леонтій Войтович. Вказаній проблемі присвячено два випуски “Українсько-угорських студій”, підготовлених ученими двох країн. На запити органів центральної та регіональної влади довелося декілька разів експертувати події Карпатської України 1939 р., зокрема визначати характер і масштаби втрат вояків Карпатської Січі на Верецькому перевалі, де восени 2017 р. встановлено пам'ятний знак, напис на якому викликав протести польської влади і праворадикальної громадськості.

Шановні Колеги! Сучасне політичне життя, російська агресія в Україну змусили нас аналізувати русистику, студії з українсько-російських відносин. В останні роки у відділі новітньої історії, яким керує професор Іван Патер, підготовлено дві “дзеркальні” кандидатські дисертації (керівник Ігор Соляр), які розкривають російську політику в українському науковому дискурсі та російський дискурс суспільно-політичних процесів у незалежній Україні. Про актуальність вказаних студій свідчить хоча б те, що лише цього року на замовлення центральних органів влади мої колеги підготували чотири експертно-аналітичні записки.

Соціальні та гуманітарні аспекти нинішньої російсько-української війни науковці Інституту аналізують у рамках спеціальних конкурсних тем Президії НАН України, за які ми додатково в 2016–2017 рр. отримали 360 тис. грн. В ході написання двох монографій, присвячених проблемам

переселенців та волонтерському рухові, записано сотні спогадів учасників АТО, волонтерів з різних регіонів держави. Відрадно, що до цього проекту долучилися демографи Інституту регіональних досліджень НАН України, літературознавці Інституту Івана Франка НАН України, експерти НУ “Львівська політехніка”, Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, історики та географи Львівського національного університету імені Івана Франка, інших установ.

Видається, що нині колектив Інституту спроможний підготувати комплексну колективну працю, присвячену російському чиннику українського суспільно-політичного життя новітньої доби – від галицького москвофільства XIX ст., радянофільства міжвоєнної доби до сучасних проросійських партій в Україні.

Шановні Колеги! Особливо гордістю Інституту є відділ української мови, очолюваний Наталею Хобзей. Його співробітники впродовж десятиріч укладають словники староукраїнської мови, зокрема XVI – першої половини XVII століть, готують оригінальні діалектологічні студії, словники гуцульського та надсянського говорів. Їхні публікації, зокрема “Лексикон львівський: поважно і на жарт”, “Українська мова в Галичині: історичний вимір”, “Слова з Болехова” та інші добре знані не лише серед фахівців, але й широкого загалу читачів, експертів Форуму видавців у Львові. Сподіваємося, що завдяки їхній сподвижницькій діяльності у найближчі роки з’являться великий словник гуцульського говору, а також академічний українсько-польський словник. Лексикографи Інституту підтримують тісні наукові контакти з колегами з Польщі, Німеччини, Австрії, Росії, Словаччини, Норвегії та інших країн, з якими регулярно проводять наукові конференції та семінари. Важливо й те, що науковці відділу надали експертну оцінку мовного законодавства для Конституційного суду України.

Літературознавці Інституту реконструюють етнокультурний контекст історії, насамперед особливості літературного процесу на західних землях України в добу Австро-Угорщини та міжвоєнної Польщі; узагальнюють

зарубіжну україніку. Дуже хотілося б, щоби вони включилися до завершення написання багатотомної “Історії української літератури”.

Крім монографій результати своїх досліджень апробуємо у фахових збірниках Інституту: “Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність”, “Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині”, “Княжа доба”, “Новітня доба”, “З історії західноукраїнських земель”, “Україна-Польща: історична спадщина і суспільна свідомість”, “Історичні та культурологічні студії”, “Діалектологічні студії”, “Парадигма”. Більше двох десятиліть на базі нашого Інституту та Інституту народознавства НАН України діє спеціалізована вчена рада із захисту докторських дисертацій за чотирма спеціальностями “історія України”, “всесвітня історія”, “археологія”, “етнологія”, на якій підготовлено понад триста докторів та кандидатів наук.

Як бачимо, Інститут має добрі традиції, науковий потенціал, який здатний вирішувати важливі соціогуманітарні проблеми, що ставить суспільство перед науковцями.